

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. Свобода слова – міф чи реальність?	6
1.1 Свобода слова як основа демократії.....	6
1.2 Свобода слова: баланс між правом і відповідальністю	8
1.3 Історичні витоки свободи слова	9
1.4 Межі свободи слова: виклики та перспективи	12
1.5 Закони Сміта та Маккарена: обмеження свободи в ім'я безпеки..	15
1.6 Виклики та майбутнє свободи слова	17
1.7 Хто вирішує, що є правдою?	
Цензура в епоху цифрового контролю.....	21
1.8 Тонка межа: цензура чи захист правди?	24
РОЗДІЛ 2. Історичний контекст: від інквізиції до цифрової ери	26
2.1 Середньовіччя: вогонь як інструмент контролю	26
2.2 Індекс заборонених книг: систематизація цензури	30
2.3 XX століття: цензура в епоху масової інформації	31
РОЗДІЛ 3. Як історичні прецеденти вплинули на сучасні підходи .	33
3.1 Спадщина релігійного контролю: мораль як виправдання.....	33
3.2 «Індекс» і системний контроль: бюрократія цензури.....	35
РОЗДІЛ 4. Цензура в США: свобода слова під прицілом.....	37
4.1 Свобода слова: ідеал чи ілюзія?	37
4.2 Свобода слова під тиском корпорацій	41
4.3 Медіа як інструмент цензури: книги під пресом сучасності.....	44
4.4 Цензура власників фірм	51
4.5 Роль видавництва у контролі доступу до літератури	54
4.6 Бібліотеки: баланс між доступом і обмеженням	57
4.7 Школи: цензура через освіту	60
4.8 Взаємодія інституцій: система м'якої цензури	61
РОЗДІЛ 5. Інформація як сила: від газет до цифрових маніпуляцій....	62
5.1 Технологічний перехід: від паперу до екрану.....	62
5.2 Інформація стала не тільки силою, але й зброєю.	66
5.3 Голоси, які змушують мовчати: Ральф Епперсон	67
5.4 Латентна заборона книги Девіда Дюка.....	70

РОЗДІЛ 6. Кайдани слова: цензура в Російській імперії.....	73
6.1 Цензура в Російській імперії: витоки контролю.....	73
6.2 Цензурні пригоди П. Куліша.....	75
6.3 Цензура творів Чарльза Дарвіна.....	81
6.4 Цензура книги Артура Бута.....	83
РОЗДІЛ 7. Тінь Головліту: цензура в Радянському Союзі.....	86
7.1 Зародження цензури: від революції до Головліту.....	86
7.2 Еволюція цензури: від «відлиги» до перебудови.	89
7.3 Заборона книг цензурою Росії	91
7.4 Технології і цензура: трансформація радянської журналістики ..	94
РОЗДІЛ 8. Цензура в Україні.....	98
8.1 Цензура в Україні в минулому.....	98
8.2 Дисиденти в Україні: боротьба проти цензури.....	100
8.3 Цензура в Україні сьогодні	101
8.4 Як цензура впливає на свободу слова?	102
8.5 Цензура в Україні – від гніту до свободи з викликами	104
8.6 Як працює цензура на практиці?.....	106
8.7 Україна на роздоріжжі.....	107
РОЗДІЛ 9. Інфоноосфера та трансформація журналістики у ХХІ столітті: виклики, можливості, наслідки	110
9.1 Інфоноосфера і журналістика.....	110
9.2 ХХІ століття: безпека і самоцензура як нові аргументи.....	113
9.3 Цензурна спадщина: від «Індексу» до алгоритмів	114
РОЗДІЛ 10. Цифрова революція: свобода чи нові кайдани?	118
10.1 Цифрова епоха та майбутнє книговидання.....	118
10.2 Огляд ролі алгоритмів цензури в модератії контенту	121
10.3 Загальні принципи роботи алгоритмів цензури.....	124
10.4 Алгоритми цензури на основі ключових слів	125
10.5 Роль штучного інтелекту в модератії.....	132
10.6 Наслідки для свободи	135
10.7 Механізми блокування	136
РОЗДІЛ 11. Вплив платформи Google на поширення інформації: алгоритми ранжування.....	140
11.1 Платформа Google: пошукова машина як фільтр реальності	140
11.2 Основа моделі алгоритмів ранжування Google	143

11.3 Машинне навчання та алгоритм RankBrain.	145
РОЗДІЛ 12. Таємні правила цензури Facebook	147
12.1 Алгоритмічна модерація	147
12.2 Правила Facebook.....	150
12.3 Поява «команди рецензентів».....	153
12.4 Історія формування правил проти публікацій.....	154
12.5 Винятки з правил	157
12.6 Тиск урядів на технологічні компанії	161
РОЗДІЛ 13. Twitter (X): платформа думок під контролем.....	163
13.1 Застосування алгоритмів ШІ на соціальних платформах ...	163
13.2 Платформи машинного навчання	167
13.3 Відмінність NLP від ШІ та машинного навчання	171
13.4 Алгоритми визначення агресивної поведінки в соціальних мережах.....	174
13.5 Комп'ютерний зір.....	179
13.6 Економічні стимули й рекламний тиск	180
РОЗДІЛ 14. Політична коректність як нова цензура.....	182
14.1 Вплив на творчість.....	182
14.2 Вплив на свободу вираження.....	183
14.3 Скасування цензури – міф чи реальність?	184
14.4 Культурні відмінності: чи є Захід єдиним у цензурі?	188
14.5 Порівняння підходів до цензури в різних західних країнах.....	191
14.6 Вплив місцевих традицій і законів на цензуру	193
РОЗДІЛ 15. Опір цензурі: Голоси, що не мовчать.....	197
15.1 Письменники проти тиші.....	197
15.2 Активісти в цифрову еру	198
15.3 Альтернативні платформи: цифровий фронт боротьби.....	199
15.4 Свобода слова в епоху контрастів	201
15.5 Цензура в умовах глобалізації	202
15.6 Куди рухається цензура?.....	204
Заключення	208
Список літератури	210

*Цензура може заглушити голоси, але не ідеї.
Поки є ті, хто готовий говорити, надія
на свободу жива. Ці історії – не просто минуле
чи сьогодення, а дороговказ для майбутнього.*

Вступ

Слова мають силу. Вони будують світи, руйнують імперії, запалюють революції. Але що стається, коли хтось вирішує заглушити їх? Коли голоси, які прагнуть правди, змушують замовкнути? Ця книга – про цензуру, одну з найдавніших і найхитріших супутниць людства. Про те, як вона народжується, як росте, як душить – і як їй чинять опір. Це розповідь про боротьбу за свободу слова, яка триває століттями й не втрачає актуальності ні на мить. Бо там, де є слова, є й ті, хто хоче їх контролювати, і ті, хто готовий за них боротися.

Цензура – це не просто заборона чи перекреслені рядки в книзі. Це тінь, що падає на наші думки, це спроба переписати реальність, змусити нас бачити світ таким, яким його хочуть показати, а не таким, яким він є. Від спалених бібліотек Александрії до блокування сайтів у сучасному Китаї, від арештів поетів у Середньовіччі до алгоритмів, що фільтрують наші стрічки новин, – цензура змінює обличчя, але не суть. Вона завжди про владу: хто її має, хто її втрачає, хто за неї платить.

Ця книга народилася з бажання зрозуміти, чому ми досі боремося за право говорити. Чому в ХХІ столітті, коли технології обіцяли нам безмежну свободу, ми бачимо нові кайдани? Чому в одних країнах слова – це злочин, а в інших – товар, який продають алгоритми? І головне – чи можемо ми знайти баланс між свободою й контролем, чи це лише ілюзія, за якою ми ганяємося, як за горизонтом?

Тут ви знайдете історії. Про письменників, які писали в підпіллі, знаючи, що кожен рядок може стати останнім. Про журналістів, які гинули за правду, але не за мовчання. Про активістів, які шифрували свої слова в цифрових лабіринтах, щоб обійти цензорів. Ми пройдемо через самвидав Радянського Союзу, де тонкий папір ніс вибухову силу, і через сучасні платформи, де один пост може змінити долю нації. Ми зазирнемо в минуле, щоб зрозуміти сьогодення, і в майбутнє, щоб побачити, куди нас веде ця боротьба.

Кожен розділ – це крок у подорожі. Ми почнемо з витоків цензури, коли перші правителі зрозуміли, що слова небезпечніші за мечі. Ми простежимо, як вона еволюціонувала – від вогнищ інквізиції до «Великого фаєрволу¹» Китаю. Ми побачимо, як люди чинили опір: від листівок у підвалах до хакерських атак на урядові сервери. І ми завершимо роздумами про те, що чекає свободу слова в глобальному, технологічному світі – чи стане вона сильнішою, чи розчиниться в новому вигляді контролю.

Ця книга – не просто хроніка чи аналіз. Це запрошення до розмови. Вона не дасть остаточних відповідей, бо їх немає. Але вона поставить запитання: що таке свобода слова для вас? Де її межа? Чи готові ви за неї боротися – чи хоча б слухати тих, хто це робить? У світі, де інформація стала водночас зброєю й валютою, ці запитання важливіші, ніж будь-коли.

Ми писали цю книгу з думкою про голоси, що не мовчать. Про тих, хто ризикував усім, щоб сказати правду, і про тих, хто слухав їх, попри заборони. Про Івана Дзюбу – активного учасника руху за незалежність України. Про В'ячеслава Чорновола, який 8 серпня 1965 року проголошує антикомуністичну промову на відкритті

---

¹ Проект «Великий китайський фаєрвол» («Золотий щит», англ. *The Golden Shield Project*), – система фільтрації вмісту Інтернету в КНР. Проект є системою серверів на інтернет-каналі між провайдерами і міжнародними мережами передачі інформації.

пам'ятника Шевченкові в с. Шешори на Гуцульщині. Про Політковську, чий крик про Чечню лунає й досі. Про безіменних активістів, які клеять QR-коди на стінах авторитарних міст. Ці люди – не герої з легенд, а звичайні смертні, які обрали долю не мовчати. Їхні історії – це не лише минуле, а й наше з вами сьогодення.

Перед вами не академічний трактат, а жива розповідь. Вона іноді гнівна, іноді сумна, але завжди сповнена надії. Бо навіть у найтемніші часи цензура не перемагала остаточно. Поки є ті, хто говорить, є шанс. Ця книга – про них, про нас, про слова, які ми ще не сказали, але які вже звучать у наших головах. Тож гортайте сторінку, вдихніть глибше – і почнемо цю подорож разом. Бо свобода слова – це не подарунок, а вибір. І він належить нам усім.

Свобода слова – це обіцянка, яку Захід давав собі та світу протягом століть. Від Просвітництва до цифрової ери вона вважалася основою демократії, символом відкритості й гарантією прогресу. Але якщо ця обіцянка завжди була лише частковою правдою? У сучасному світі, де технології розширюють можливості самовираження, а суспільства стають складнішими, цензура не зникає, а трансформується. Вона ховається в алгоритмах соціальних мереж, у суспільному тиску, у законах, які обіцяють захист, але обмежують свободу. «Цензура в тіні демократії» запрошує читача зазирнути за лаштунки цього парадоксу.

Ця книга – спроба зрозуміти, чому в епоху безмежної інформації ми дедалі частіше стикаємося з мовчанням, і чи можемо ми повернути собі право говорити без страху. У наступних розділах ми простежимо шлях цензури від її історичних коренів до сучасних проявів, щоб розібратися: чи є можливою демократія без цензури?

РОЗДІЛ 1

СВОБОДА СЛОВА – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

1.1 Свобода слова як основа демократії

Свобода слова є однією з основоположних цінностей західних демократій, закріпленою в конституціях, міжнародних деклараціях та законодавстві багатьох країн. Вона передбачає право індивідів вільно висловлювати свої думки, ідеї та переконання без страху перед цензурою чи репресіями з боку держави чи інших суб'єктів. Однак ця ідея не є абсолютною, і її реалізація в західних країнах має складну історію, сучасні виклики та різноманітні інтерпретації. У цьому огляді я розгляну історичний контекст, правові рамки, сучасні дебати та обмеження свободи слова в західному світі.

Історичний контекст. Свобода слова як концепція має глибокі корені в західній філософії та політичній думці. Її витоки можна простежити від Античності, епохи Просвітництва до Американської та Французької революцій.

У Стародавній Греції, зокрема в Афінах, свобода слова була важливою частиною демократичного дискурсу, хоча й обмежувалася для певних груп (наприклад, жінок чи рабів).

Філософи епохи Просвітництва, такі як Джон Локк, Франсуа-Марі Аруе Вольтер і Джон Стюарт Мілль, сформували сучасне розуміння свободи слова. Вольтер, наприклад, виступав за право висловлювати непопулярні думки, а Мілль у своїй праці «*Про свободу*» (1859) наголошував, що свобода слова необхідна для пошуку істини, самовираження та запобігання тиранії.

Події Американської та Французької революцій закріпили свободу слова в юридичних документах. У США Перша поправка до Конституції (1791) гарантує захист свободи слова, преси, зібрань і релігії. У Франції Декларація прав людини і громадянина (1789) проголосила свободу вираження поглядів.

Протягом XIX-XX століть свобода слова в західних країнах розширювалася, але часто стикалася з обмеженнями, наприклад, під час воєн, політичних криз чи боротьби з радикальними рухами.

Правові рамки. Свобода слова в західних країнах регулюється національними законами та міжнародними угодами, вони включають:

Першу поправку до Конституції США, що є одним із найсильніших юридичних захистів свободи слова. Верховний Суд США в низці рішень (наприклад, *Brandenburg v. Ohio* 1969, *Texas v. Johnson* 1989) встановив, що навіть образливі чи провокаційні висловлювання захищені, якщо вони не підбурюють до негайного насильства чи не становлять прямої загрози.

Статтю 10 Європейської конвенції з прав людини (1950), що гарантує свободу вираження поглядів, але допускає обмеження заради національної безпеки, громадського порядку чи захисту прав інших осіб. Європейські країни, такі як Німеччина чи Франція, мають суворіші закони проти «мов ворожнечі» порівняно з США.

У Великій Британії свобода слова захищена загальним правом і Законом про права людини (1998). Проте закони про наклеп та публічний порядок можуть обмежувати певні форми висловлювань.

Канада та Австралія також гарантують свободу слова через свої конституції чи хартії прав, але, подібно до Європи, мають чіткі обмеження щодо мови ворожнечі, дискримінації чи наклепу.

Міжнародні документи, такі як Загальна декларація прав людини (стаття 19), також підкреслюють важливість свободи слова, але визнають можливість її обмеження в певних випадках. Свобода слова в західних країнах залишається предметом активних дискусій, особливо в контексті нових технологій, соціальних змін і політичної поляризації.

Цифрова ера та соціальні мережі. Поява платформ, таких як X, Facebook, YouTube, радикально змінила ландшафт свободи слова. З одного боку, ці платформи дали голос маргіналізованим групам і посилили свободу самовираження. З іншого – вони викликали проблеми:

1. Приватні компанії, які володіють платформами, встановлюють власні правила щодо видалення контенту, що часто сприймається як цензура. Наприклад, блокування акаунтів чи видалення постів за порушення «стандартів спільноти» викликає звинувачення в обмеженні свободи слова.

2. Поширення фейкових новин і конспірологічних теорій змушує уряди та платформи шукати баланс між свободою слова та захистом суспільства від шкідливого контенту.

3. Алгоритми соціальних мереж можуть підсилювати поляризацію, надаючи перевагу провокаційному контенту, що ускладнює конструктивний діалог.

1.2 Свобода слова: баланс між правом і відповідальністю

Незважаючи на те, що свобода слова є цінністю, вона ніколи не була абсолютною. У західних країнах її обмеження можуть бути:

- *юридичними*: закони проти підбурювання до насильства, тероризму чи дискримінації; норми про захист авторських прав, комерційної таємниці чи державної безпеки. Закони про наклеп і дифамацію;

- *соціальними*: через тиск громадської думки чи бойкоти. Корпоративна цензура на платформах соціальних мереж;

- *культурними*: встановленням табу на певні теми (наприклад, расизм чи релігійна критика в деяких контекстах). Самоцензура через страх соціального осуду.

Свобода слова в західних країнах стикається з низкою викликів, які визначатимуть її еволюцію:

- штучний інтелект, фейки і автоматизована модерація контенту ускладнюють захист свободи слова без шкоди для суспільства;

- різні країни мають різні стандарти свободи слова, що створює конфлікти в міжнародному цифровому просторі;

- політичний розкол у західних суспільствах ускладнює діалог і сприяє радикалізації поглядів.

У деяких країнах уряди намагаються посилити контроль над інформаційним простором під приводом боротьби з дезінформацією чи тероризмом.

Майбутнє свободи слова залежатиме від того, як суспільства зможуть знайти баланс між захистом цього права та відповідальністю за його наслідки. Потрібен відкритий діалог між урядами, технологічними компаніями, громадянським суспільством і самими громадянами.

Свобода слова в західних країнах є складною і багатогранною концепцією, яка поєднує ідеали демократії, індивідуальної свободи та суспільної відповідальності. Вона має міцне історичне підґрунтя, але її практична реалізація стикається з численними викликами – від юридичних обмежень до соціальних і технологічних змін. У сучасному світі свобода слова вимагає не лише захисту, а й осмислення її меж і впливу на суспільство. Це динамічна ідея, яка постійно еволюціонує, відображаючи цінності, виклики та прагнення західних демократій.

1.3 Історичні витоки свободи слова

У загальному значенні цензура розуміється як контроль і обмеження розповсюдження комунікаційними каналами яких-небудь знань (фактів, концепцій), стимулів (закликів, вольових дій), емоційних настроїв (обурення, схвалення, скорботи тощо). У Стародавньому Римі цензори стежили за дотриманням моралі. Цензурою іменується також офіційно встановлена служба, що має повноваження обмежувати розповсюдження будь-яких повідомлень, небажаних для влади. Цензурний контроль охоплює не тільки твори писемності і друку або інші документи, але й театральні постановки, художні виставки, наукові збори, публічні виступи і т. д. Утримувачами цензури є як державна, так і духовна влада.

Розрізняються наступні види цензури:

– *цензура заборонна або попередня*, коли для обнародування твору потрібен попередній дозвіл цензурного відомства. Тоді твори, що викликають підозру або зовсім забороняються до публікації, або утаємничуються;

– *цензура каральна*, коли після виходу у світ неугодного властям твору його видавець і автор піддаються передбаченим законом санкціям: конфіскація тиражу, штраф, висновок – у в'язницю, закриття неблагонадійного журналу або газети і т. п.

Різновидами каральної цензури з погляду вживаних методів є *бібліоцид* і *спецхран*. *Бібліоцид* – повне знищення тиражу твору друку, спалювання рукописної книги і т. п. *Спецхран* – це «тюрем-

не ув'язнення», коли доступ до книг читаючої публіки обмежений або зовсім виключений.

Історично цензура виникла за часів найдавніших цивілізацій. Так, цар Ассирії у 669–627 до н. е. Ашурбаніпал видаляв із своєї бібліотеки клинописні таблички, зміст яких йому не подобався. Римська цензура активно діяла за часів імперії. Відомо, що останній з поетів «золотої доби» римської літератури Овідій (43 р. до н. е. – 17 р. н. е.) був висланий з Рима за трактат «Мистецтво кохання», дещо пізніше в заслання опинився відомий римський сатиричний поет Ювенал (65–128), що дозволив собі сатиричне засудження дурості і вад римської знаті. Останній імператор Риму язичник (неоплатонік) Флавій Клавдій Юліан (також Юліан II Відступник або Юліан Філософ) – правив з 361 р. по 363 р., прозваний християнами «відступником», за недовгі роки свого правління знищив немало християнських текстів; християни, у свою чергу, нещадно спалювали твори античних язичників. Починаючи з V століття, римська церква складала списки заборонених книг.

Концепція свободи слова в Західному світі бере початок із Просвітництва, коли філософи, такі як Джон Локк і Франсуа-Марі Вольтер, виступали за право людини на самовираження як необхідну умову прогресу. У XVIII–XIX століттях ці ідеї лягли в основу демократичних конституцій. Наприклад, у США свобода слова стала частиною Білля про права 1791 року, обіцяючи захист від урядової цензури. У Європі подібні принципи розвивалися через революційні рухи, зокрема Французьку революцію, де свобода преси проголошувалася ключовим елементом громадянських прав.

Цей ідеал мав на меті створити суспільство, де обмін думками сприяє істині, а різноманітність поглядів – міцності демократії. Західні країни часто протиставляли себе авторитарним режимам, де цензура була нормою, підкреслюючи свою відданість свободі як моральній і політичній перевазі.

Розглянемо, як революціонери Французької революції та більшовики Росії ставилися до ідеї свободи слова, зокрема в контексті свободи преси, і порівняємо їх підходи.

Під час Французької революції (1789–1799) свобода слова та преси справді стала одним із центральних гасел. У Декларації прав людини і громадянина, прийнятій 26 серпня 1789 року Національними

зборами Франції (стаття 11), було проголошено: *«Вільне висловлення думок і поглядів є одним із найцінніших прав людини; кожен громадянин може вільно говорити, писати й друкувати, за відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом»*².

Історики продовжують дискутувати про те, якою мірою на Декларацію вплинули американські правові прецеденти, такі як Декларація прав Вірджинії Джорджа Мейсона (1776) та конституції різних штатів, прийняті протягом 1780-х років.

Революціонери бачили свободу преси як інструмент боротьби проти абсолютизму та цензури Старого режиму. У перші роки революції цензурні обмеження було знято, що призвело до вибуху друкованої продукції – памфлетів, газет і політичних маніфестів. Так, Жан-Поль Марат – французький лікар, публіцист, революціонер під час Великої французької революції, голова Якобінського клубу із його газетою «Друг народу», використовував пресу для мобілізації мас.

Проте згодом, особливо під час якобінської диктатури (1793–1794), свобода преси почала обмежуватися: опозиційні видання закривалися, а журналістів, які виступали за свободу слова, влада переслідувала чи навіть страчувала. Таким чином, хоча свобода слова проголошувалася ідеалом, її реалізація залежала від політичної доцільності.

У випадку більшовиків під час Російської революції (1917) і наступних років їхнє ставлення до свободи слова різко контрастувало з початковими французькими ідеалами. Більшовики, очолювані Володимиром Леніним, із самого початку розглядали пресу як пропаганду, а не як засіб вільного обміну інструментами думки. Уже в листопаді 1917 року, невдовзі після Жовтневого перевороту, вони закрили опозиційні газети, такі як «Речь» і «День», аргументуючи це боротьбою з «контрреволюцією».

У 1918 році було введено жорстку цензуру, а вся преса підпорядковувалася партійному контролю, згодом через Головліт. Ленін прямо заявляв, що свобода преси в буржуазному розумінні – це ілюзія, а в пролетарській державі вона має служити інтересам революції. Таким чином, для більшовиків свобода слова не була

---

² Декларація прав людини і громадянина. Стаття за авторством Джорджа Гамільтона Сміта. Джерело <https://studfreedom.org/deklaraciya-prav-lyudy-ni-gromadyanya/>

самоціллю, а лише засобом для утвердження їхньої влади, що призвело до повного придушення незалежних голосів.

Отже, якщо французькі революціонери принаймні на початку широко проголошували свободу преси як громадянське право (хоча й не завжди її дотримувалися), то більшовики відкидали її як принцип, замінюючи той контролем. Французи бачили в ній ідеал, який зрештою поступився політичним реаліям, а більшовики – лише зброю, яку слід спрямувати на ворогів.

Ці відмінності відображають велику розбіжність в їхніх ідеологіях: перші прагнули ліберальної демократії (принаймні теоретично), другі – диктатури пролетаріату.

1.4 Межі свободи слова: виклики та перспективи

Однак свобода слова ніколи не була абсолютною. Навіть у країнах із сильними традиціями демократії існують обмеження, виправдані захистом суспільного порядку, безпеки чи моралі. У США, наприклад, Верховний суд неодноразово уточнював, що свобода слова не охоплює заклики до насильства чи наклеп. У Європі закони «про мову ворожнечі»³, як-от у Німеччині чи Франції, забороняють пропаганду ненависті, що нерідко викликає дебати про те, де закінчується свобода й починається цензура.

У XX столітті межі свободи слова тестувалися війнами, холодною війною та боротьбою з екстремізмом. Уряди вводили цензуру під приводом національної безпеки – від «чорних списків» у Голлівуді під час маккартизму, до обмежень преси під час світових воєн. Ці приклади показують, що навіть у «вільних» суспільствах держава зберігала інструменти контролю.

Америка використовувала різні інструменти контролю в історії, зокрема в XX столітті, коли її вплив став глобальним. Так після Другої світової війни, Сполучені Штати розробили низку механізмів

---

³ Мова ворожнечі – це будь-яка комунікація, зокрема, у вигляді зображень, відео, пісень тощо, у мові, письмі чи поведінці, що є агресивною або такою, що використовує принизливі чи дискримінаційні висловлювання стосовно особи чи групи просто на основі того, ким вони є.

мів для забезпечення політичного, економічного та ідеологічного контролю як у країні, так і за її межами. Для прикладу наведемо комплекс інструментів контролю, які під час Холодної війни (приблизно 1947–1991) Сполучені Штати застосовували, щоб протистояти Радянському Союзу та його союзникам⁴.

1. Ідеологічний контроль: пропаганда та культурний вплив.

США активно використовували медіа для просування своїх ідей. Наприклад, під час Холодної війни радіостанції «Голос Америки» та «Вільна Європа» були створені для поширення антикомуністичної риторики та підтримки «свободи слова» в країнах під радянським впливом. Ці медіа стали інструментами ідеологічного контролю, спрямованими на формування громадської думки. Вони просували західні ідеї демократії, капіталізму та свободи слова, підриваючи радянську ідеологію.

Культурні програми, як-от гастролі джазових музикантів (наприклад, Луї Армстронга) чи виставки американського способу життя (зокрема знаменитої «Кухонної дискусії» 1959 року між президентом США Ніксоном і генсеком СРСР Хрущовим), демонстрували переваги західного життя. Голлівудські фільми також стали інструментом «м'якої сили»⁵.

⁴ «Холодна війна»: історія та уроки. 1946–1991 рр.» : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. військ.-історич. конф., 4–5 жовтня 2012 р.

⁵ Під «м'якою силою» мається на увазі здатність держави домагатися своїх цілей за рахунок привабливості власної культури, суспільно-політичних цінностей – на противагу «жорсткій силі», ґрунтованій на військовому і економічному тиску.

2. Економічний контроль: фінансова допомога та санкції.

США започаткували План Маршалла (1948–1952) виділивши понад 13 мільярдів доларів (еквівалентно приблизно 135 мільярдам сьогодні) для будівництва Західної Європи. Це не тільки допомагало економікам, а й гарантувало, що ці країни залишаються в капіталістичному таборі, віддаляючись від радянського впливу.

Америка запроваджувала економічні санкції проти СРСР та його союзників, наприклад, через Координаційний комітет з експортного контролю, який обмежував експорт технологій до соціалістичного блоку.

3. Військовий контроль: стратегія стримування.

Створення Північноатлантичного альянсу (НАТО в 1949 році) стало основою колективної оборони проти СРСР. Військові бази США в Європі, Японії та інших регіонах слугували стримуванню радянської експансії.

США розгорнули гонку озброєнь, інвестувавши великі кошти в ядерну зброю та космічні технології (наприклад, програму «Аполлон»), щоб продемонструвати технологічну перевагу. Ініціатива стратегічної оборони («Зоряні війни») у 1980-х роках мала на меті зробити радянську гонку озброєння економічно не вигідною.

4. Політичний контроль: таємні операції та підтримка режимів.

Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) фінансувало проведення антикомуністичних рухів та організовувало перевороти. Наприклад, у 1953 році в Ірані США допомогли повалити прем'єр-міністра Мосаддика, встановивши режим шаха, ставленика США. В 1954 році в Гватемалі підтримали усунення президента Арбенса.

США часто співпрацювали з авторитарними режимами, жертвуючи принципами демократії заради геополітичних цілей, підтримуючи диктаторів (наприклад, Піночета у Чилі чи Мобуту в Заїрі), якщо вони виступали проти комунізму.

5. Розвідка та шпигунство.

США використовували літаки-шпигуни U-2 (до інциденту 1960 року, коли один збив над СРСР) і супутники для збору інформації про радянські військові об'єкти.

Програми на кшталт COINTELPRO⁶ всередині країни стежили за комуністичними та іншими радикальними групами.

Під час Холодної війни США об'єднали «жорстку силу» (військову та економічну) з «м'якою силою» (пропаганда та культура), щоб контролювати як власне суспільство, так і міжнародну арену. На відміну від більшовиків, які покладалися на централізовану цензуру та репресії, американський підхід був більш різноманітним і часто переважаючим, маскуючи контроль під риторикою свободи та демократії.

1.5 Закони Сміта та Маккарена: обмеження свободи в ім'я безпеки

Закон Сміта (1940) та Закон про внутрішню безпеку (1950) дозволяли переслідувати осіб, пов'язаних із комуністичними організаціями.

Закон Сміта, офіційно відомий як «Закон про реєстрацію іноземців» (Alien Registration Act), був прийнятий Конгресом США 28 червня 1940 року. Його основна мета полягала в посиленні контролю над діяльністю, яка вважалася загрозою для уряду США, особливо в контексті наближення Другої світової війни. Закон отримав назву на честь його головного автора, конгресмена Говарда Сміта.

Суттю закону була кримінальна відповідальність за антиурядову діяльність. Закон встановлював покарання за пропаганду насильницького повалення уряду США, а також за організацію чи участь у групах, які ставили собі таку мету.

Усі не громадяни США віком від 14 років були зобов'язані реєструватися в уряді, надаючи детальну інформацію про себе (наприклад, місце проживання, рід занять, організаційну приналежність). Це стосувалося мільйонів іммігрантів.

Закон розширював підстави для депортації іноземців, зокрема тих, хто будь-коли після прибуття до США був пов'язаний із «підривною діяльністю». Хоча формально закон був спрямований про-

---

⁶ COINTELPRO (Counter Intelligence Program, «контррозвідувальна програма») – секретна, найчастіше незаконна програма Федерального бюро розслідувань щодо придушення діяльності низки політичних та громадських організацій США.

ти нацистської пропаганди, згодом його використовували проти комуністів і соціалістів, особливо під час «червоної паніки».

Закон Сміта став інструментом для боротьби з інакодумством, але з часом його положення критикували за порушення свободи слова, а деякі пункти були визнані неконституційними Верховним судом США у 1950-х роках.

Закон про внутрішню безпеку (Internal Security Act), також відомий як Закон Маккарена-Вуда⁷, був прийнятий Конгресом США 23 вересня 1950 року, попри вето президента Гаррі Трумена. Цей закон став відповіддю на зростання антикомуністичних настроїв під час Холодної війни та «другої червоної паніки».

Суть закону в реєстрації комуністичних організацій. Закон зобов'язував комуністичні партії та пов'язані з ними групи реєструватися в Міністерстві юстиції США як «агенти іноземної держави». Вони мали надавати дані про своїх членів, фінанси та діяльність. Відмова від реєстрації чи порушення вимог закону передбачала штрафи або тюремне ув'язнення. Членам таких організацій заборонялося працювати на державних посадах, отримувати паспорти для виїзду за кордон чи набувати громадянства США. Іноземці, які порушували закон, підлягали депортації.

Закон дозволяв уряду в разі надзвичайного стану затримувати осіб, підозрюваних у «підривній діяльності», без суду. Прийнятий на тлі страху перед радянським шпигунством і початком Корей-

---

⁷ Закон Маккарена-Вуда, також відомий як Закон про внутрішню безпеку (Internal Security Act of 1950) або Закон про контроль над підривною діяльністю (Subversive Activities Control Act of 1950), це закон, прийнятий Конгресом США в 1950 році. Він був спрямований на боротьбу з комунізмом і передбачав реєстрацію організацій, які вважалися підривними, в Міністерстві юстиції.

ської війни, закон відображав пік маккартизму – політичного переслідування комуністів.

Трумен назвав закон «найбільшою загрозою свободі слова, преси та зібрань з часів законів про іноземців і підбурювання 1798 року», але Конгрес подолав його вето. Згодом значна частина положень була скасована: у 1965 році Верховний суд скасував вимогу реєстрації комуністів, а у 1971 році Конгрес скасував положення про надзвичайні затримання.

Обидва закони були спрямовані на боротьбу з «підривною діяльністю», посилювали контроль над іноземцями та обмежували політичні свободи в періоди суспільної паніки.

Закон Сміта фокусувався на реєстрації іноземців і мав ширший контекст під час Другої світової війни, тоді як Закон про внутрішню безпеку чітко визначав комуністів у розпал Холодної війни, вводячи більш жорсткі заходи, як-то надзвичайні затримання.

Ці закони є прикладами того, як безпекові загрози можуть призводити до обмеження громадянських свобод, викликаючи згодом дебати про баланс між безпекою та правами людини.

1.6 Виклики та майбутнє свободи слова

У XXI столітті свобода слова зіткнулася з новими реаліями: цифровими платформами, алгоритмами та суспільним тиском. Великі технологічні компанії, такі як Meta, Google чи X (Twitter), стали «воротами» інформації, вирішуючи, що мільйони людей можуть бачити чи читати. Блокування контенту, позначення «дезінформації» чи видалення постів через порушення «стандартів спільноти» викликали звинувачення в прихованій цензурі. Водночас зростання культури «скасування» й політичної коректності додало ще один шар обмежень – цього разу не від урядів, а від суспільства.

Політична коректність і «культура скасування» також впливають на свободу слова. Критики стверджують, що ці явища створюють неформальну цензуру, коли люди бояться висловлювати непопулярні думки через соціальний осуд чи втрату роботи.

Університети, які традиційно були осередками вільного обміну ідеями, дедалі частіше стикаються з тиском щодо обмеження певних